

Ääremärkusi eestikeelse misjonijakirjanduse kohta

Ene Teemäe*

Eesti ajakirjanduse ajaloo uurimises on üks vähem tähelepanu saanud valdkondi vaimulik ajakirjandus, eriti misjonijakirjandus, mis tekkis 19. sajandi keskpaiku, samal ajal kui sai alguse kogu järjepidev eestikeelne ajakirjandus. Selleaegses eesti ühiskonnas oli kirikul ja vaimulikul ajakirjandusel, laiemalt võttes kogu usulise sisuga kirjandusel, palju olulisem ja suurem roll kanda, kui me seda täna hoomame. Tõsiasi, et juba 1858. aastal ehk vaid aasta pärast Johann Voldemar Jannseni Perno Postimehe ilmuma hakkamist hakati avaldama eraldi misjonijalehte n.-ö. valdkondliku teemalehena, kõneleb enda eest. Seejuures ei olnud toona Eestis asutatud veel ühtegi misjoniseltsi, mis mujal maailmas olid tavaliselt misjonijakirjanduse väljaandjad.¹ Kristlikud misjonijalehed kutsusid usulisele äratusele ning väljendasid ennekõike luterliku kiriku huve ja seisukohti, kuid ühtaegu olid need geograafiaõpikute kõrval ka suurepäraseks allikad, kust eesti maarahvas sai teadmisi võõrastest maadest ja kaugel elavatest rahvastest.

Misjonijakirjandust on mõneti keeruline selgelt määratleda, sest välis- ja sisemisjoni kajastavaid tekste on ilmunud arvukalt nii eraldi misjonile pühendatud perioodilistes väljaannetes kui ka üldloetavates ilmalikes ja vaimulikes väljaannetes. Piiritledes väljaandeid ainesepõhiselt, võiks misjonijakirjandus üldistatult tähistada misjonile spetsialiseerunud religioosse sisuga perioodikat, mis on suunatud ühelt poolt äratustööle mitteusklike või ka teiseusuliste seas ja teiselt poolt usu kinnistamisele omausuliste seas. See hõlmab nii ajalehti kui ka ajakirju, kuid nendevaheline piir ei ole alati olnud väga selge. Lisaks eksisteerisid eestikeelses ajakirjanduses iseseisvate misjoniväljaannete kõrval ilmalike või vaimulike nädalalehtede misjoniteemalised lisalehed. 19. sajandi eestikeelsel misjoniperioodikal leidub mõlemaid tunnuseid, näiteks ilmumissagedus varieerub ajalehele omasest iganädalasest kuni ajakirjale omase mõne korrani aastas. Esitades sageli uudislikku materjali, on selleaegsed väljaanded enamasti liigitatavad ajalehtedeks. Ilmselt saksakeelsete väljaannete eeskujul (sageli sisaldus nende pealkirjades sõna *Blatt* või *Blätter* – eesti keeles ‘leht’, ‘lehed’) on eestikeelsetegi misjonijalehtede pealkirjades hakatud kasutama sõna „leht“ ning selle mõjul kujunenud käibeterminiks „misjonileht“ tegeliku misjonijalehe tähenduses.

Kuigi eestikeelseid misjonile spetsialiseerunud perioodilisi väljaandeid on ilmunud omajagu, on põhjalikumalt kirjutatud vaid mõnest üksikust ning ülevaatlilikud uurimused, mis paigutaks misjonijakirjanduse ühtlasi laiemasse konteksti, puuduvad üldse. Samuti ei ole uuritud baltisaksa misjonijakirjandust, mida küll ei ilmunud nii suures mahus kui eestikeelset, kuid mis paigutus samasse kultuuriruumi ja väärrib käsitlemist üheskoos eestikeelsega.

Käesoleva artikli eesmärk on heita pilk eestikeelse misjonijakirjanduse ajalukku ning iseäranis selle alguse ja väljakujunemise aega 19. sajandil, tuues esile võimalikud põhjused

* Ene Teemäe (1971), MA, Tartu Ülikool, ene.teemae@ut.ee

¹ Esimeseks on loetud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku vaimulike initsiatiivil asutatud Eesti Misjoni Seltsi, mis tegutses aastail 1919–1940, vt. P. Rohtmet. Eesti Misjoni Seltsi tegevusest okupatsioonieelses Eesti Vabariigis. – Usuteaduslik Ajakiri 2007, nr. 1 (56). Katseid seltside loomiseks tehti siiski varemgi. Näiteks eksisteeris Tallinnas juba aastail 1865–1868 „Eesti misjoniselts galla rahva eest muretsemiseks“, finantseerimaks esimese eestlasest misjonäri Johannes Hans Tiismanni (1829–1886) tegevust Ida-Aafrikas. Vahendeid kogunes paraku ebapiisavalt ja eesmärk jäi saavutamata: M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool ja Orient. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk. 84–85; K. Hiimaa. Südame kutsel. Eesti misjonärid Aafrikas. Tallinn: Olion, 2000, lk. 38.

või eesmärgid, miks Eestis misjonilehti välja anti. Peamine fookus on küsimusel, kuidas on misjonijakirjandus siinmail kujunenud, ja lähemalt on kirjeldatud luterlikke misjonilehti, mis on ilmunud või ilmumist alustanud perioodil 1858–1900 (alates esimese lehe ilmumisest kuni 19. sajandi lõpuni) ja kajastavad välismisjonit.² Artikkel ei hõlma seejuures muud misjonikirjandust (sealhulgas raamatuid jt. üksikväljaandeid, lendlehti jms.) ega pretendeeri ka teema ammendavale käsitlusele, püüab aga valgustada üht vähem uuritud valdkonda eesti ajakirjanduse ja kiriku ajaloo ning osutada neile tahkudele, mis terviklikuma pildi saamiseks vajavad edaspidi veel täiendavat uurimist ja analüüsi.

Uurimisseis

Uurimistöö lähtepunktiks olid Eesti ajakirjanduse bibliograafiad ja ajakirjandusega seotud isikute biograafiline leksikon, mille alusel oli võimalik leida andmeid eestikeelsete misjonilehtede ja -ajakirjade ning nende väljaandjate kohta.³ Nende kõrval olid peamisteks allikateks mitmed ajakirjanduse ajaloo käsitlused, milles on vähemal või rohkemal määral kajastatud usuteemalist ajakirjandust, sealhulgas luterlikke misjoniväljaandeid, neist käsitlustest annan järgnevalt lühiülevaate.

Esimesed ajakirjanduse ajaloo uurimused, mis hõlmasid ka misjonijakirjandust, ilmusid juba 20. sajandi algul. Ajakirjanik ja esimene järjekindel eesti ajakirjanduse ajaloo uurija Hindrik Prants (1858–1932) avaldas arvukalt artikleid perioodikas ja eesti ajakirjanike aastalbumis „Õitsituled“. Ülevaateartiklites eestikeelse ajakirjanduse arengutest 19. sajandil on analüüsitud üldist ajakirjanduse olukorda ning esimesi perioodilisi väljaandeid, nende seas usuteemalisi.⁴ 1936. aastast leiab Heinrich Helmi (1909–1945) koostatud eesti ajakirjanduse ajaloo üldkäsitluse ja alles 1977. aastast järgmise, Leho Lumiste (1906–1974) käsitluse.⁵ Mõlemad annavad lühiülevaate eesti ajakirjanduse arengutest selle algusaegadel.

Legendaarse ajakirjandusõppejõu, ajakirjandus- ja keeleteadlase Juhan Peegli (1919–2007) eestvedamisel algas 1950. aastatel Tartu Riiklikus Ülikoolis suuresti samaaegselt koos professionaalsete ajakirjanike koolitamisega ka ajakirjanduse ajaloo uurimine ja süstematiseerimine. Tema juhtimisel koostatud ja 1994. aastal ilmunud „Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)“ on esimene põhjalikum ülevaade eesti ajakirjanduse ajaloost selle päris algusest kuni 20. sajandini, sellega võeti kokku kogu Teise maailmasõja järgne uurimisseis. Kõiki väljaandeid koguteoses küll käsitletud ei ole ning ka misjonilehtede puhul on veidi pikemalt kirjutatud vaid kahest iseseisvast väljaandest – Missioni-Leht ja Missioni Lehked.⁶ Veel on mainitud kolme misjonilehte kui põhilehtede kaasannet. Muudest vaimulikest perioodilistest väljaannetest on ülevaade ajakirjast Leiwakorwikenne ning kristlikust nädalalehest Ristirahwa Pühhapäwa Leht.⁷ Selle misjoniteemalist lisalehte ei ole ära märgitud.

² Artikkel tugineb autori magistritööle, kaitstud Tartu Ülikoolis: E. Teemäe. Eestikeelne misjonijakirjandus 19. sajandi teisel poolel: Jaapani kajastamine misjonilehtedes. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2021.

³ E. Annus, T. Loogaväli (toim.). Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002; R. Kurvits, A. Pallas (toim.). Brendekenist Peegli. Eesti ajakirjanduse biograafiline lühileksikon 1689–1940. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014; K. Vuks. Eestikeelse vaimuliku perioodika bibliograafia 1944. aastani. Diplomitöö. Viljandi: Viljandi Kultuurikolledž, 2000.

⁴ Vt. nt. H. Prants. Eesti ajakirjanduse algaegadelt. – Õitsituled. Eesti ajakirjanikkude album. Koguteos III. [Tallinn]: Eesti Ajakirjanikkude Ühing, 1924; Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt IV. – P. Olak (toim.). Õitsituled. Eesti ajakirjanikkude album. Koguteos V. [Tallinn]: Eesti Ajakirjanikkude Liit, 1926; Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt VI. – Õitsituled. Eesti ajakirjanikkude album. Koguteos VII. [Tallinn]: Eesti Ajakirjanikkude Liit, 1928.

⁵ H. Helm. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936; L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1977.

⁶ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). Tartu, Tallinn: Tartu Ülikooli ajakirjandusosakond, Eesti Akadeemiline Ajakirjanduse Selts, 1994, lk. 111–114 ja 215.

⁷ Samas, lk. 84 ja 169–170.

Üksikuid ülevaateid ja uurimusi misjonijakirjanduse kohta on küll ilmunud ka varem ja rohkem leiab neid ajalehe Missioni-Leht kohta. Lehe geograafilisest horisondist on Peegli juhendamisel kirjutatud diplomitöö. Keskendudes küll peamiselt geograafiale (milline on maailmajagude, riikide, linnade jt. geograafiliste objektide, samuti hõimude, rahvuste ja rasside esinemissagedus ajalehes), teeb autor Tiiu Pohla ka ülevaate misjonitööle pühendatud lehe sisust ja ajaloost.⁸ Ilmselt oli see osa suuremast varasema eesti ajakirjanduse geograafilise horisondi uurimise programmist, sest 1960.–1970. aastatel kirjutati sarnaseid töid teistestki (küll ilmalikest) ajalehtedest⁹ ja Peegel ise on neis käsitletud väljaannetest kirjutatud kokkuvõtliku ülevaate geograafilises võtmes.¹⁰ Veel on temalt ilmunud ülevaade Missioni-Lehe ilmalikust lisalehest.¹¹ Üliõpilastööde seast leiab veel Tiina Kuuleri ülevaate misjonilehe Pagganatte Ö ja Koit kohta¹² ning põgusalt puudutavad misjonilehti artiklid 1987. aasta kogumikus „Eesti ajakirjanduse ajaloost“ V.¹³ ja teistes väljaannetes.¹⁴

Üldisema ülevaate esimese iseseisvuse aegsest eestikeelsest vaimulikust ajakirjandusest annab Evar Posti uurimus.¹⁵ Kirjeldatud on aastatel 1918–1940 välja antud perioodilisi väljaandeid erinevaist aspektidest lähtudes ning lähemalt eraldi uskkondade kaupa. Uurimus sisaldab muu hulgas ka koondandmestikke ja statistilisi kokkuvõtteid, näiteks nimekiri enne 1918. aastat ilmunud või ilmumist alustanud väljaannetest, väljaannete jaotused uskkondade ja ilmumiskohtade järgi ning väljaannete ilmumiskesused. Enne Teist maailmasõda ilmunud vaimulikkude ajakirjandust on uurinud veel ajakirjandusloolane Anu Pallas.¹⁶

Seni nimetatud käsitlused kuuluvad peaaesjalikult ajakirjandusloo uurimise valdkonda. Eri-nevatest aspektidest, nagu välismisjon, misjonärid, kuvandi kujunemine võrast „teisest“ jms., on aga teemat ka rohkem käsitletud. Selliste uurimuste hulgas on näiteks Marika Metsala üldkäsitlus Eesti misjonäridest.¹⁷ Siinkohal tuleks aga esile tõsta ajaloolasi, kellel on ilmunud uurimusi, mis annavad väärtuslikku lisainformatsiooni misjonijakirjanduse kujunemise mõistmiseks üldiste ühiskondlike arengute taustal. Teisesuse kuvandi kujunemist ja Eestimaa misjonäride tegevust Aafrikas on uurinud Karin Veski.¹⁸ Tartu Ülikooli usuteaduskonna kas-

⁸ T. Pohla. Ajalehe „Missions-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862. Diplomitöö. Tallinn: Tartu Riiklik Ülikool, 1969. Vt. ka T. Pohla. „Missions-Leht“ lugeja geograafilise horisondi avarajajana. – J. Peegel (vast. toim.). Fakt, sõna, pilt. Artikleid ja uurimusi ajakirjanduse ajaloo, teooria ja praktika alalt VI. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1971.

⁹ Tartu Ülikool. Ühiskonnateaduste instituut. Üliõpilastööd. <https://www.yti.ut.ee/et/uliopilastood> (vaadatud 30.01.2022).

¹⁰ J. Peegel. Varasema eesti ajakirjanduse geograafilisest horisondist. – M. Lauristin, J. Peegel, P. Vihalemm (toim.). Artikleid ja uurimusi eesti ajakirjanduse ajaloost. Fakt, sõna, pilt X. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1981.

¹¹ J. Peegel. Esimene eestikeelne ajaleht Tallinnas. – J. Peegel (koost.). Läbi kahe sajandi. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.

¹² T. Kuuler. „Pagganatte ö ja koit“ 1861–1865. „Perno Postimehe“ lisaleht. Kursusetöö. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool [1988]. Käsikiri Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudis.

¹³ K. Aru, E. Lauk, M. Lauristin, J. Peegel (toim.). Eesti ajakirjanduse ajaloost V. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1987 (vt. artikleid: E. Lauk. „Perno Postimehe“ ja „Eesti Postimehe“ ajaloolis-geograafiline horisont aastail 1857–1870; J. Peegel. Ajakirjandus, ajalugu, ajakirjanik; M. Seppius, E. Lauk. „Perno Postimehe“ uudiste allikad ja temaatika).

¹⁴ Vt. nt. L. Aarma. Koolimehed Kentmannid Kentmanni tänavalt. – Horisont 1990, nr. 9; K. Aru. Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940. – E. Annus, T. Loogaväli (toim.). Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002.

¹⁵ E. Post. Eestikeelne vaimulik ajakirjandus Eesti Vabariigis aastatel 1918–1940. Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikool, 1990.

¹⁶ A. Pallas. Vaimulik ajakirjandus Eestis aastani 1940. – Eesti Kiriku V meediakonverents „80 aastat ajalehe Eesti Kirik ilmumisest“. Tartu: Sihtasutus Ajaleht Eesti Kirik, 2004.

¹⁷ M. Metsala. Eesti misjonärid 19. saj. algus – 1940. Diplomitöö. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 1997. Käsikiri EELK Usuteaduse Instituudis.

¹⁸ K. Hiimaa. Südamete kutsel. Eesti misjonärid Aafrikas; K. Hiimaa. Aafrika retseptioon eestikeelses trüki-sõnas (kuni 1917). Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006; K. Veski. Kuidas kirjeldada elevanti. Manihheistlik Aafrika-käsitlus 19. sajandi eesti misjonikirjanduses. – Vikerkaar 2019, nr. 7–8.

vandike osast misjonitegevuses on kirjutanud Olaf-Mihkel Klaassen (1929–2012) ja Martin Hallik.¹⁹ Viimaste käsitlustes on kaudselt puudutatud ka baltisaksa misjonijakirjandust, nagu ka Heli Rahkema uurimuses Tartu Ülikooli suhetest Aafrikaga.²⁰ Eestlaste geograafiliste teadmiste kujunemist (milles on oma osa olnud ka misjonilehtedel) on uurinud Olaf-Mihkel Klaassen ja Vello Paatsi (1948–2015).²¹

Misjonijakirjandus kui omaette žanr

Mõisted „misjon“ ja „misjonijakirjandus“ ei ole nii üheselt mõistetavad, kui esialgu võiks ehk tunduda. Kuigi kristlus ei ole olnud ega ole ka praegu ainuke misjoneeriv usund (näiteks islamiusu ja budismi saab samuti misjoneerivate usundite hulka arvata), lähtun siin just kristlikust arusaamast, sest uurimistöö aluseks olevad misjonilehed on välja antud ristiusu levitamise eesmärgil.

Arusaam misjonist endast on ajaloo vältel veidi muutunud, kuid selle peamine tuum on jäänud samaks: misjoni eesmärk on levitada õpetust Jeesusest Kristusest. Esimene Eesti misjonileht *Missioni-Leht* selgitab Apostlite tegude raamatule viidates kõige esimeses, proovinumbris: „Se sanna „Mission“ tähendab väljaläkitud usso ehk rahho sannumid Jeesusest Kristusest, mis läbbi pühha ristikogodus ristimatta pagganaid kolmaino Jumjala tundmisele püab sata, et nad endid ümberpöörwad, pimmedussest walgusse, ning sadana woimusselt Jumjala pole, ja pattude andeks andmist ning ossa nendega woiksid sada, kes on pühhitsetud usso läbbi Jeesuse Kristusse sisse. Ap. T. 26, 18.“²² Esimeseks misjonäriks võib pidada apostel Paulust kui Jeesuse volitatud saadikut kristliku sõnumi viimiseks mittekristlastele. Keskajal oli misjon seotud tugevalt paganate ehk mittekristlaste allutamisega, tänapäeval aga Jeesuse röömusõnumi kuulutamisega nii usklike kui ka mitteusklike seas. Eristatakse sisemisjoni, mida tehakse kodumaal, ja välismisjoni, mida viiakse läbi välismaal.

Meedia kui üks informatsiooni levitamise viise kannab misjoni jaoks olulist rolli. Ajakirjandus, mis sai 19. sajandil suurema hoo sisse seoses trükitehnoloogiliste uuenduste laialdase levikuga, muutus kogu maailmas järjest kättesaadavamaks vahendiks, millega oma sõnumit viia kiiremini suurema hulga lugejateni. Kuni muude massikommunikatsioonivahendite tulekuni 20. sajandil jäi trükiajakirjandus peamiseks meediumiks ning selle rolli ühiskondlike muutuste käivitaja ja hoogustajana 19. sajandil ei ole võimalik üle hinnata. Ajakirjad ja ajalehed omandasid sel ajal tohutu tähtsuse ja mõjutasid suurel määral avalikku arvamust ning selle taustal on erakordne ka oma meediavõrgustiku kujunemine arvukate usurühmade jaoks.²³ Eesti kontekstis tuleb veel lisada, et ajakirjandus on kujunenud käsikäes rahvusliku eneseteadvuse tekkega. „Rahvus algab ajalehest,“ nagu on tabavalt märkinud ajakirjanduse uurijad Tiit Hennoste ja Roosmari Kurvits²⁴ ning ajakirjanduse ajalugu ei ole võimalik lahutada poliitilistest teguritest.

Vaimulik ajakirjandus eristub ilmalikust vähemalt 20. sajandist alates, kuid eesti ajakirjanduse algusperioodidel ei olnud vahe vaimuliku ja ilmaliku ajakirjanduse vahel siiski nii

¹⁹ M. Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940). Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001; M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool ja Orient.

²⁰ H. Rahkema. Tartu Ülikool ja Aafrika (1802–1940). Magistritöö. Tartu, 2003.

²¹ Vt. nt. O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika kujunemisloost. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1988; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil ning kontaktid Eestiga. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994; V. Paatsi. Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003.

²² *Missioni-Leht*, nr. 1, 21.12.1858, lk. 4.

²³ R. Habermas. Mission im 19. Jahrhundert – Globale Netze des Religiösen. – *Historische Zeitschrift*, 287, nr. 3, 2008, lk. 661.

²⁴ T. Hennoste, R. Kurvits. Eesti ajakirjanduse 100 aastat. [Tallinn]: Riigikantselei ja AS Postimees Grupp, Post Factum, 2019, lk. 11.

selge. 19. sajandil kuulusid nii Eesti- kui Liivimaa kubermangu elanikud vähemalt vormiliselt kõik kiriku juurde.²⁵ Seega, ühelt poolt olid inimesed usklikud ning kuulusid kogudustesse ja teiselt poolt olid hingekarjased nii siin kui mujalgi maailmas esimesed, kes hakkasid ajakirjandust tegema ja rahvast valgustama.²⁶ Vastavalt sellele kujunesid ka ootused lugemisvarale ja lehehoimetajate ettekujutused ajakirjanduslikust tekstist.

19. sajandil hakkas misjonijalehti ja -ajakirju ilmuma Euroopas erakordselt palju. Näiteks ütleb Briti ja Saksa koloniaalajaloo ning misjonijakirjanduse uurija Felicity Jenz, et ainuüksi Suurbritannias on ilmunud 18. sajandist kuni 1960. aastateni umbes 580 misjoniväljaannet, sealhulgas 300 neist hakkas ilmuma 19. sajandil, ometi on tehtud vähe uuringuid misjonilehtede väljaandmise põhjuste ja kujunemise kohta ning misjonijakirjanduse kui žanri kohta.²⁷ See oli aeg, mil Euroopas ja Põhja-Ameerikas asutati palju misjoniseltse ning et jõuda laiade massideni, kasutasid seltsid ära erinevaid sõnumi levitamise meetodeid ja erinevaid meediakanaleid.

Misjonijakirjandus oli poliitiline meedia, mis ühelt poolt lootis kujundada lugejate uskumusi ning teiselt poolt oli ise kiriku- ja riigipoliitika mõju all.²⁸ Sellise meedia peamised eesmärgid olid lugejaskonna mõjutamine, toetuse leidmine välismisjoni jaoks, võõra „teise“ konstrueerimine ja misjonäride tegevuse või isegi oma riigi imperialistlike jõupingutuste legitimeerimine, ning teistest perioodilistest väljaannetest erinesid need selle poolest, et ilmusid suurema intervalliga ja olid rohkem spetsialiseeritud.²⁹ Nagu mitmed uurijad on väitnud, on misjonijakirjandus olnud üks soolise, rahvusliku, imperialistliku ja religioosse identiteedi loomise vahendeid.³⁰ Misjon mängis olulist rolli koloniaalpoliitikas ja võib öelda, et misjoni eestkõnelejana oli misjoniväljaannetes esitatud teabel väga range eesmärgipõhine raamistik.³¹

Üldistatult võib misjonijakirjandust määratleda kui üht usulise propaganda levitamise viisi, aga siiski mitte ainult. Kindlasti avardas see lugejate teadmisi kaugekest maadest ja rahvastest ning juurutas eetilisi tõekspidamisi ja moraalinorme. Misjonilehed ja misjonijakirjad olid spetsialiseeritud perioodilised vaimulikud väljaanded, mille laiem eesmärk oli kajastada misjonit ja erilise tähelepanu all oli välismisjon. Seejuures kannab ta topelttähtsust: levitades faktilist infot ja narratiive misjonitööst võõrsil ja olles suunatud lugejale kristlikus ruumis, on tema suund olnud sisemisjoni läbi välismisjonist jutustamise. Esitades lugusid välismisjonist, on selle kaudu olnud eesmärk mõjutada lugejaskonda toetuse leidmiseks misjonitöö tegemisel ning kinnistada seeläbi ka usku kristlaste seas.

Eestikeelse misjonijakirjanduse algus

Vaimulikku ajakirjandust on 19.–20. sajandil ilmunud Eestis küllaltki palju, aastatel 1847–1944 kokku vähemalt 149 nimetust eestikeelseid väljaandeid.³² Seejuures vaid 15 ajalehte ja ajakirja on ilmunud või ilmumist alustanud enne 1900. aastat.³³ Luterlikke misjonilehti

²⁵ Veel 1934. aastal loeti ateiste kokku vaid 0,6% rahvastikust, vt. nt. E. Post. Eestikeelne vaimulik ajakirjandus Eesti Vabariigis aastatel 1918–1940, lk. 34.

²⁶ A. Pallas. Vaimulik ajakirjandus Eestis aastani 1940, lk. 18.

²⁷ F. Jenz. Origins of Missionary Periodicals: Form and Function of Three Moravian Publications. – *Journal of Religious History*, 36, nr. 2, 2012, lk. 234–235.

²⁸ F. Jenz, H. Acke (eds.). *Missions and Media: The Politics of Missionary Periodicals in the Long Nineteenth Century*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013, lk. 9.

²⁹ Samas, lk. 9 ja 12.

³⁰ F. Jenz. ‘Poor heathens’, ‘Cone-headed natives’ and ‘Good water’: the production of knowledge of the interior of Australia through German texts from around the 1860s. – *Postcolonial Studies*, 2018, nr. 1 (21), lk. 107.

³¹ K. Veski. Kuidas kirjeldada elevanti, lk. 94–95.

³² K. Vuks. Eestikeelse vaimuliku perioodika bibliograafia 1944. aastani.

³³ Minu kokku loetud 15 väljaannet võib olla veel ebatäpne, kuna erinevad bibliograafiad ja muud allikad esitavad nimistuid, mis küll osaliselt kattuvad, puudub aga ühtne kronoloogiline register, mis sisaldaks kogu ▶

ilmus nende seas nii iseseisvate väljaannete kui ka nädalalehtede lisalehtedena. 19. sajandil anti välja kokku kuut erinevat eestikeelset misjonilehte, millest kaks olid iseseisvad väljaanded koos omaenda lisalehtedega, kolm olid ilmalike nädalalehtede lisalehed ja üks kristliku nädalalehe misjoni lisaleht. Perioodil 1858–1900 ilmus tavaliselt üks, vahel kaks nimetust aastas, kusjuures aastatel 1872, 1876 ja 1888–1895 misjonilehti ei ilmunud või ei ole need väljaanded meie ajani säilinud.

Eesti- ja Liivimaal ilmunud misjonilehti eristab Euroopas ilmunud misjonilehtedest peamiselt asjaolu, et neid ei andnud välja kohalikud misjoniseltsid nagu mujal, püsivaid ja laiema haardega misjoniseltse siin lihtsalt ei olnud. Välis- ja sisemisjoni ideed tulid siia koos vennastekoguduse liikumisega Saksamaalt ning eestimaalaste misjoneerimine välismaal sai alguse 19. sajandi algul, kui üks esimesi eesti misjonäre Gustav Reinhold Nylander (u. 1776–1825) suundus kuulutustööd tegema Aafrikasse.³⁴ Suurem huvi misjoni vastu tekkis Leipzigi misjoniseltsi mõjutusel ja laiemalt hakati misjonitöö mõtet propageerima alates 1856. aastast.³⁵ Terve maailma misjonitöö „südameks“ oli sel ajal Saksamaa.³⁶ 1841. aastal ühines Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1836. aastal Saksamaal asutatud Leipzigi misjoniseltsiga ja see võimaldas misjonitööst huvitatud eestlastel saada vastavat koolitust Saksamaal.³⁷ Ühtlasi sai misjoniselts sellest koostööst Eesti kirikuga moraalset ja rahalist tuge, et oma tegevust mitte-kristlaste seas ellu viia.³⁸ Saksakeelsetest lehtedest tõlgitud misjoniteemalisi tekste hakati kirikute misjonitundides rahvale ette lugema ja 1856. aastal seati Eesti luterlikus kirikus sisse iga-aastane misjonipüha, mida peeti kolmekuningapäeval. Sel pühäl oli teenistustel põhirõhk misjonil ning rahva seas levitati palju misjoniteemalist kirjandust. Tavaliselt saadeti Venemaalt, sealhulgas Eesti- ja Liivimaalt kogutud misjoniannetused Leipzigi misjoniseltsile, kuid selle kõrval toetas Eestimaa konsistoorium veel Baseli, Hermannsburgi, Barmeni jt. Saksamaa misjoniseltse.³⁹

Nõnda olid eestlased hiljemalt 19. sajandi keskpaigaks juba misjoni kui sellisega tuttav, aga veelgi suurema huvi tekitamiseks ja toetuse leidmiseks oli lisaärgitust vaja. Leipzigi misjoniseltsi abistamise eesmärgil, misjoniideede propageerimisel tegutses innukalt Wolde- mar Adolf Hansen (1823–1881), Paistu pastor ja koolitegelane, mitmete misjoniteemaliste trükiste autor ja ajalehtede kaastööline.⁴⁰ Hansenit on 19. sajandi lõpul kirjeldatud kui üht tähtsamatest misjonisõpradest meie maal, kes toetas misjonäride koolitamist, otsis selle jaoks noori mehi ja suunas neid edasi misjonitööd õppima.⁴¹

Erinevat laadi misjonit kirjastav kirjandus (raamatud, lendlehed, brošüürid, perioodika ja muud trükised) aitas ideid levitada ning oli sellisena väga oluline propagandavahend kiriku ja seeläbi misjoniseltside jaoks. Esimesed misjonilehed hakkasid ilmuma üsna varsti pärast misjonipüha sisseseadmist – Missioni-Leht 1858. aastal ning Pagganatte Ö ja Koit 1861. aastal. Lehtede abil selgitati misjoni olemust ja põhjendati selle vajalikkust, need aitasid kaasa anne-

► vaimulikku perioodikat. Näiteks E. Post nimetab kokku kuut 19. sajandil ilmunud eestikeelset vaimulikku ajalehte ja ajakirja, K. Vuks kirjeldab 12 ajalehte ja ajakirja (sealhulgas üks ilmunud New Yorgis), E. Annus ja T. Loogaväli esitavad ajakirjade teemaregistris kolm väljaannet: E. Post. Eestikeelne vaimulik ajakirjandus Eesti Vabariigis aastatel 1918–1940, lk. 96; K. Vuks. Eestikeelse vaimuliku perioodika bibliograafia 1944. aastani, lk. 4–7; E. Annus, T. Loogaväli (toim.). Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940, lk. 992–993.

³⁴ Vt. lähemalt K. Hiiemaa. Südame kutsel, lk. 16–24.

³⁵ T. Pohla. Ajalehe „Missioni-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862, lk. 5.

³⁶ Samas, lk. 18.

³⁷ M. Metsala. Eesti misjonärid 19. saj. algus – 1940, lk. 48.

³⁸ Uuritud misjonilehtedes esineb korduvalt üleskutseid annetuste tegemiseks misjoni heaks „vaeste paganate“ seas ja esitatakse aruandeid laekunud annetuste kohta.

³⁹ T. Pohla. Ajalehe „Missioni-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862, lk. 18; Eesti välismisjoni ajalugu. <https://misjonikeskus.eelk.ee/meist/ajalugu/> (vaadatud 19.12.2021).

⁴⁰ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool ja Orient, lk. 102–106.

⁴¹ „Eesti Postimehe“ Missioni-Leht, nr. 10, oktoober 1900, lk. 73.

tuste kogumisele Leipzigi ja teiste misjoniseltside jaoks ning misjonäride värbamisele Saksa misjonikoolidesse. Eesti misjonilehtedest leiab palju viiteid Leipzigi ja teistegi Saksa misjoniseltside tegevusele ning regulaarselt avaldati kokkuvõtteid seltside aastapähadest ja esitati tegevusaruandeid. Seega oli misjonilehtedel täita omal moel roll teiste riikide rahvusvaheliste ambitsioonide elluviimisel.

Kui aga Euroopas ja Põhja-Ameerikas andsid misjonilehti välja misjoniseltsid, siis Eestis olid nende taga enamasti üksikisikud. Esialgsete uurimistulemuste põhjal ei saa veel väita, kas kõigi misjonilehtede ja -ajakirjade väljaandmine oli nende isikute kaudu ka kiriku poolt organiseeritud või toetatud, kuid on väga tõenäoline, et vähemalt huvi selliste väljaannete vastu kujunes Eesti kiriku ja Saksamaa misjoniseltside mõjul ja kaasabil.⁴² Misjonilehtede väljaandjad ja toimetajad olid nii mõnedki kas ise vaimuliku töö taustaga või vähemalt tõsi-meelsed luterlased ning ka üleüldiselt oli kirik eestlaste igapäevaelus nii olulisel kohal, et kiriku suhtumise ja arvamusega arvestati.

Teiselt poolt kujundas nõudlust ka lugejaskonna järjest kasvav huvi laias maailmas toimuva vastu. Kajastades eelkõige välismisjonit, tõid misjonilehed (küll kallutatult) lugejani mitmesugust infot lähematest ja kaugematest maadest. Geograafiaõpikute kõrval olid mitte ainult misjonilehed, vaid kogu misjoniteemaline trükisõna oluline allikas uute teadmiste saamiseks. Üldse on varasemat ajakirjandust hinnatud nende esitusviisi poolest, mis kujunes eeliseks tollaste õpikute ees – ajalehtede stiil oli piltlikum ja elavam, tundmatut seletati tuttava kaudu.⁴³ Samal ajal torkab esimestes geograafiaõpikutes silma kohanimede rohkus ja kohati isegi ülekoormatus, mis tööpoolest jättis vähem ruumi selgitustele ja kirjeldustele.⁴⁴ See osutab võimalusele, et misjonilehed saavutasid lugejate seas ka teatud populaarsuse ning tekitasid väljaandjatele ootusi teenimisvõimalusele. Mitmed lehed lõpetasid siiski ilmumise just vähese lugejate arvu ja majanduslike raskuste tõttu. Ärilisi huve ei tohiks sellegipoolest misjonijakirjanduse tekke põhjustena kõrvale jätta, sest väljaandjate ja trükikodade omanike jaoks oli igasuguse lehe väljaandmine ettevõtmine, mis võis kaasa tuua majanduslikku kasu või hoopis kahju.

Eestikeelsete misjonilehtede eelkäijateks võib tinglikult pidada Marahwa Näddala-Lehte (1821–1823 ja 1825) alusepanijana nii eestikeelsele ülemaalsele levikuga ilmalikule kui vaimulikule ajakirjandusele, kindlasti aga esimest vaimulikku ajakirja Leiwakorwikenne (1847–1849). Väljaanne ilmus Pärnus ning seda toimetasid luteri kiriku Pärnu Eliisabeti koguduse pastor, hilisem praost, Eestimaa kindralsuperintendent ja konsistooriumi asepresident Ernst Wilhelm Woldemar Schultz (1813–1887)⁴⁵ ja Karuse koguduse pastor Friedrich Wilhelm Anton Hasselblatt (1815–1870). Leiwakorwikese eesmärk oli vastupropaganda 1840. aastatel maad võtnud usuvahetusliikumisele, taluraha üleminekule apostlikku vene õigeusku seoses petlike lootustega tasuta hingemaale.⁴⁶ Vene õigeusu kiriku juhtimisel alanud usuvahetusliikumisega kaasnes ka väljaränne. Ajakiri oli usutavasti Saaremaa ja Eestimaa konsistooriumi väljaanne või ilmus nende toel⁴⁷ ning teenis luterliku kiriku huvisid.

Kutsudes lugejat oma usutunnistusest kinni pidama, avaldati Leiwakorwikeses piibliseltse

⁴² Näiteks saab Eestimaa konsistooriumi kindlasti seostada Ristirahva Pühhapäeva Lehhe Lissa Lehe väljaandmisega, kuid ülejäänud misjonilehtede puhul otsene seos artikli aluseks olnud uurimistöös raames nii selgelt ei avaldunud.

⁴³ J. Peegel. Varasema eesti ajakirjanduse geograafilisest horisondist, lk. 11–12.

⁴⁴ O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. – Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI kogumik. Geograafia ajaloo Eestis. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1995, lk. 117.

⁴⁵ Kindralsuperintendent ja konsistooriumi asepresident alates 1863. aastast: Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begonnen von P. Baerent, hrsg. von M. Ottow, W. Lenz. Köln, Wien: Böhlau-Verlag, 1977 (nr. 1692), lk. 419.

⁴⁶ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed, lk. 86.

⁴⁷ Samas; L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1977, lk. 32.

ja misjonitööd propageerivaid kirjutisi. Pearõhk oli välismisjoniga seotud kirjutistel ja ühtlasi püüti võõrkeelseid nimesid eestlastele suupäraseks teha.⁴⁸ Kuigi ajakirja väljaandmise aeg jäi küllaltki lühikeseks, formeerus hulk siin alguse saanud ideid misjonilehtedeks, mis hakkasid ilmuma kümnekond aastat hiljem, regulaarse ajakirjanduse tekkides. Misjonitööd kajastati perioodikas üsna laialdaselt. Misjoni uudiseid võis siis leida misjonilehtedest kui just selleks otstarbeks eraldi välja antud ajalehtedest, aga misjonitööst kirjutati ka n.-ö. tavalehtedes.

Erineva sisuga uudiseid hakati kavakindlalt – esialgu küll üldsõnaliselt – juba 1850. aastatel teemade järgi rubriikidesse jagama, jagamine kujunes välja 1860. aastatel ja muutus detailsemaks alles 1880. aastatel.⁴⁹ See tähendas, et sarnase sisuga uudiseid võis iseäranis esimestel aastakümnetel leida erinevatest rubriikidest, näiteks misjonitööd puudutavad sõnumid võisid tavalehtedes ilmuda nii omaette misjonitöö rubriikides kui ka välisuudiste või „mitmesuguste“ sõnumite hulgas. Lisaks lähtuti uudiste geograafilisel liigendamisel sageli uudise allika asukohast, mitte sündmuse toimumiskohast.⁵⁰ Juba esimestest regulaarsetest väljaannetest alates hakkasid koos põhiväljaannetega ilmuma nende lisalehed. Need olid alternatiiviks pikematele joonealustele ja aitasid ajalehtede sisu teemakohaselt liigendada, enamasti ei moodustanud need põhilehlega lahutamatu tervikut.⁵¹ Lisalehed sisaldasid ka ajatumat, mitteuudislikku materjali ja võisid olla üldise sisuga või siis koondada ühtekokku spetsiifilise sisuga materjali, nagu näiteks misjoniteemalised lisalehed.

Missioni-Leht 1858–1862 ja selle lisalehed

Pühapäevaleht Missioni-Leht oli esimene omataoliste seas ja seda võib pidada lausa suunaandjaks eesti oma misjonilehete žanrile. 1858. aasta lõpus ilmus proovinumber ja järgmise aasta algul hakkas leht juba regulaarselt, iganädalaselt ilmuma. Esimene oli Missioni-Leht veel teiseski mõttes – see oli ühtlasi esimene Tallinnas ilmuma hakanud eestikeelne perioodiline väljaanne. Kui Perno Postimehe ja sellega samal ajal Tallorahva Postimehe ilmuma hakkamine 1857. aastal olid olulised kultuuriloolised sündmused järjepideva eestikeelse ajakirjanduse alguse tähisena eelkõige Lõuna-Eestis, siis Tallinnas kui selle aja Eestimaa kubermangu keskuses sai järjepidev ajakirjandus alguse Missioni-Lehaga.⁵² Lehe toimetaja oli Harjumaalt Nabalast pärit Johann Diesfeld (1820–1872?), kes töötas Tallinnas algul koduõpetajana, hiljem õpetajana Th. D. Lutheri tütarlaste vaestekoolis. Diesfeld andis välja muudki vaimulikku kirjandust (mitmed vaimulikud brošüürid 1848–1861) ja tegeles ka ise kirjastamisega.⁵³

Informatsiooniallikaina kasutas toimetaja nii isiklikke kontakte kui ka kohalikke ja kaugemaid saksakeelseid ajalehti ning kirjasaatjateks olid enamasti misjonitöö huvilised lugejad, aga kasutati ka Perno Postimehe materjale.⁵⁴ Kaastöölisi oli kõige rohkem Tallinnast ja Harjumaalt ning nende seas oli niisama misjonihuvilistele lisaks ka kirikuõpetajaid. Saksakeelsetest allikatest on palju kasutatud Leipzigi misjoniseltsi materjale ja mõnikord on kasutatud veel vene- ja ingliskeelseid allikaid.⁵⁵ Suurema osa leheartiklitest kirjutas toimetaja aga ise kokku ja tihti vestles ta leheveergudel vahetult lugejaga, nagu varasemale eesti ajakirjandusele üldse omane oli.⁵⁶

⁴⁸ H. Prants. Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt IV, lk. 15.

⁴⁹ R. Kurvits. Eesti ajalehete välimus 1806–2005. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010, lk. 86, 101–102.

⁵⁰ Samas, lk. 149.

⁵¹ Samas, lk. 163.

⁵² T. Pohla. Ajalehe „Missioni-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862, lk. 2.

⁵³ R. Kurvits, A. Pallas (toim.). Brendekenist Peeglini, lk. 21.

⁵⁴ L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 56.

⁵⁵ T. Pohla. Ajalehe „Missioni-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862, lk. 8, 18.

⁵⁶ L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 56–57.

Missioni-Leht ise kirjutab oma proovinumbri sissejuhatuseks, et Saksamaal, Inglismaal ja mujalgi on saajandi algul asutatud misjoniseltsed, mis „waeste pagganatte hädda peäle mõtle-sid“, ning seltside poolt välja läkitatud misjonärid kirjutavad oma tegemistest ja misjoniseltsid trükivad neid kirjutisi, et laiale maailmalegi neid jagada.⁵⁷ Leht viitab veel sellele, et juba ligi 20 aasta eest on hakatud saksakeelseid lehti eesti keelde tõlkima ja misjonitundides rahvale ette lugema.

Missioni-Lehe eesmärk oli propageerida misjonitööd ja kaasa aidata selle edenemisele, koguda selle jaoks annetusi ja värvata uusi misjonäre, oma suunitluselt esindas leht kindlasti luterlikku maailmavaadet.⁵⁸ Missioni-Lehe ambitsioon oli abistada lugejat koduse jumalateenistuse ja misjonitunni läbiviimisel ning algas enamasti palve ja soovituslike pühakirja salmidega. Sellele järgnesid mitmesugused sõnumid ja sarnane struktuur kordub ka hilisemates misjonilehtedes. Leht sisaldas kirjutisi misjonitöö edenemisest, misjonäride aruandekirju Leipzigi misjoniseltsile, infot misjonäride koolitamisest, kirjeldusi paganate kommetest, mitmesuguseid õpetlik-manitsevaid lugusid. Sõnumite jagamisest rubriikidesse juba nähtub, kuidas defineeriti rahvaid kristluse poolt vaadatuna – kõik teised rahvad peale kristlaste, juutide ja muhameedlaste on määratletud paganatena.⁵⁹ Peamised rubriigid olid „Kõnned Ristirahvast“, „Kõnned Pagganattest“, „Kõnned Israeli rahvast“, „Muhamedi ehk Türgi rahvast“. Kirjutati veel muudelgi teemadel ja enamik ajalehe kirjutisi oli seotud usuteemadega, kuid läbi ja lõhki „papikeelsust“ on Diesfeld püüdnud ilmselt vältida, et oma lugejaid mitte eemale peletada.⁶⁰

Kuigi Missioni-Leht oli selgelt vaimulik väljaanne, tuli misjonitöö sõnumitega kaasa ka hulgaliselt kirjeldusi võõrastest maadest Euroopast Aasia, Aafrika ja Ameerikani välja ning sellega tegi Missioni-Leht ära väga suure töö eesti rahva harimisel ja tema geograafilise horisondi avardamisel. On päris kindel, et just paljude eksootiliste maade ja rahvaste kohta said lugejad esimest korda informatsiooni Diesfeldi toimetatud ajalehe vahendusel.⁶¹

Esimesest numbrist alates saatis lehte ilmalikuma sisuga Missioni-Lehte Lissa, mis avaldas kohalikke teateid ning põnevaid uudiseid kaugemalt. Kui hilisemalt sai tavaliseks, et vaimuliku sisuga lisaleht oli pigem mõne ilmaliku põhilehe kaasanne, siis sel juhul oli see hoopis vastupidi. Leht ilmus koos põhilehena iganädalasel ja valdavaks olid lühisõnumid, peamised osad või rubriigid olid „Issama asjust“ ja „Wöeralt maalt“. Olulisemad teemad, mida lisalehes lahati, olid haridus, võitlus ebausust vastu ning haigete ravi ja hooldamine, neile lisandusid veel teated õnnetustest, kuritegudest jms. maisemad nii kohaliku kui ka Vene keisririigi tähtsusega teadaanded, samuti kuulutused.⁶² Kajastati isegi välispoliitilisi sündmusi.

Kõik see, mis jäi üle misjoniteemadest ja põhilehte ei sobinud, paigutati lisalehte. Siinjuures on tähelepanuväärne, et võitlust ebausust vastu on sellist temaatilist jaotust arvesse võttes peetud ilmalikuks teemaks ja tekitab tänapäeva lugejale sellega ehk veidi segadust. Terminoloogiline segadus oli ajastule küll ka üldiselt omane, sest sel ajal alles hakkasid kujunema paljud tänapäeval tuttavad eestikeelsed mõisted. Arvatavasti eristati selgelt misjoniga seotud teemad muudest vaimuliku elu teemadest, mis paigutati kõik eelkõige ikkagi lisalehte, isegi kui seda on deklareeritud ilmalikuna. Mõnikord oli jaotus seotud lihtsalt

⁵⁷ Missioni-Leht, nr. 1, 21.12.1858, lk. 1.

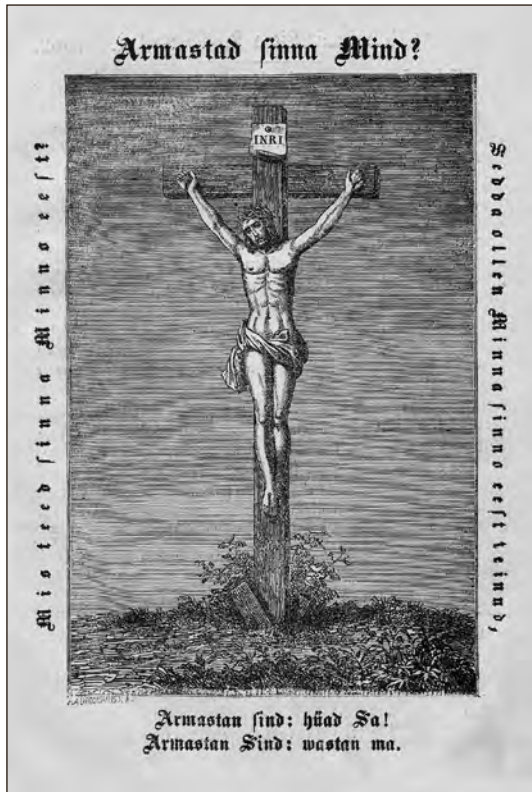
⁵⁸ T. Pohla. Ajalehe „Missioni-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862, lk. 5, 7.

⁵⁹ Misjonikirjanduses oli selline jaotus strateegiline võte: pagan omandas enamasti negatiivsed iseloomujooned ja kristlane positiivsed. Eelkõige oli see seotud misjonitöö tähtsustamise vajadusega: K. Hiiemaa. Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917), lk. 97–98. Seejuures said mõned rahvad justkui parema kohtlemise osaliseks kui teised, näiteks avaldub uuritud misjonilehtedes jaapanlastesse märksa neutraalsem või isegi positiivsem suhtumine kui aafriklastesse.

⁶⁰ T. Pohla. Ajalehe „Missioni-Leht“ geograafiline horisont 1858–1862, lk. 6.

⁶¹ T. Pohla. „Missioni-Leht“ lugeja geograafilise horisondi avardajana, lk. 28.

⁶² L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 56.

leheruumi piiratudusega. Lisaleht pühendas palju tähelepanu veel näiteks prohvet Maltsveti usulistele ja valge laeva ootajaile, samuti Tallinna kirikute tutvustamisele.⁶³

Aastail 1861–1862 saatis Missioni-Lehte veel eraldi lastele mõeldud misjonileht, üks kord kuus miniformaadis ilmunud Arruldane Missioni Lissa-Leht. See jäi 19. sajandil ainukeseks eestikeelseks kitsamale lugejasegmendile suunatud misjonileheks.⁶⁴ Arruldane Missioni Lissa-Leht esitas lihtsamaid selgitusi misjonitööst ja paganate õpetamisest, tuues muu hulgas eeskujusid n.-ö. lapsmisjonäride lugudest. Need olid lood lastest lastele. 1861–1862 ilmusid ka mõned numbrid Missioni-Lehe lahtist Lissa, samuti väiksemas formaadis.

Üldiselt oli Missioni-Leht kohaliku tähtsusega ajaleht ning üle Eesti ei ulatunud. Missioni-Lehe Lissa kohta märgib Peegel, et see aitas kindlasti kaasa tallinlaste eestikeelse ajalehelugemise traditsiooni kujunemisele ning eriti tuleb hinnata seda asjaolu arvestades, et

Tallinn oli sel ajal rohkem saksa kui eesti linn.⁶⁵ Lehe väljaandmise lõpetamist 1862. aasta juunis on seostatud peamiselt Diesfeldi majanduslike raskustega. Oma osa võis siin olla sellel, et 1861. aastal hakkas ilmuma uus misjonileht Pagganatte Ö ja Koit, mida toimetab rahva seas populaarne Johann Voldemar Jannsen ja kuigi ilmunud n.-ö. Lõuna-Eesti kultuuriruumis, võis see mõjutada Missioni-Lehe tellimisnumbreid.

Pagganatte Ö ja Koit 1861–1865

Järjepideva eestikeelse ajakirjanduse alusepanija Johann Voldemar Jannsen (1819–1890) avaldas palju misjonitööga seotud teateid juba 1857. aastal enda asutatud nädalalehes Perno Postimees. Misjoni uudised võtsid mahust küllaltki suure osa ning need ilmusid tavaliselt eraldi rubriigis „Sannumed pagganatest ja misjonitööst“. Kuigi Jannsen ise oli „luterlane pealaest jalatallani“, siis tema misjonitööd käsitlevad ülevaated olid pigem geograafilist ja etnograafilist laadi õpetuslikud kirjutised, mis ei olnud niivõrd tulvil usulist propagandat, kuivõrd sageli pühendatud just kaugele ja eksootiliste maade tutvustamisele ning tavaline oli ka see, et selgitati täpsemalt, kus see või teine maa asub.⁶⁶ Seejuures väärib veel märkimist, et kuigi Jannsen oli üldiselt sallimatu „väarusuliste“ suhtes, siis kolonisaatorite metsikusi võttis

⁶³ Samas, lk. 57.

⁶⁴ Euroopas ja Põhja-Ameerikas olid suurematel misjoniseltsidel sageli erinevad väljaanded erinevatele huvigruppidele, näiteks lastele, naistele, keskklassile, „intelligentssele lugejale“: F. Jenz, H. Acke (eds.). Missions and Media, lk. 11.

⁶⁵ J. Peegel. Esimene eestikeelne ajaleht Tallinnas, lk. 20.

⁶⁶ J. Peegel. Saja-aastast „Pärnu Postimeest“ sirvides. – Looming 1957, nr. 6, lk. 918–919.

ta lausa solvanguna ristiinimesele, jäädes oma väljaütlemistes kristliku moraali kaitsjaks.⁶⁷

Perno Postimehe esimene vastutav toimetaja (1857–1864) oli Pärnust pärit pastor Schultz, kes oli varasemalt toimetanud ajakirja Leiwakorwikenne. Keeldumist kartes ei olnud Jannsen esitanud taotlust lehe väljaandmiseks oma nime all ja jäi ise tegevtoimetajaks 1863. aastani. Ei ole päris selge, kui suurt osa Schultz n.-ö. varitoimetajana lehetegemise juures otseselt mängis,⁶⁸ ent on võimalik, et just tema mõjul kandusid Perno Postimehesse vaimuliku ajakirjanduse ideed ning sealhulgas misjonitegevuse kajastamine Perno Postimehes ja hiljem selle misjonile pühendatud lisalehes Pagganatte Ö ja Koit. 1861. aastal Jannseni asutatud, esialgu kaks korda ja hiljem kord kuus ilmunud misjonilehte Pagganatte Ö ja Koit võib pidada omal moel Diesfeldi Missioni-Lehe mantlipärijaks. Igal juhul võib arvata, et sellest sai ta vähemalt eeskuju. Igatahes selleks ajaks, kui viimane oma kõigest mõneaastase ilmumise järel lõpetas, oli Jannsen oma misjonilehte juba aasta jagu välja andnud ja sellega Diesfeldile konkurentsi pakkunud. Jannsen kirjutab Pagganatte Ö ja Koidu esimeses numbris, et juba 1858. aastal on ta saanud signaale sellest, et lugejad soovivad vaimulike sõnumite jaoks eraldi väljaannet: „Se polle mitte illus, et „Postimehhe“ ilmalikkud ja waimolikkud sõnnumed keik seggaminne ühheskous seiswad, nago mitmesuggune roog ühhes waagnas. Mitto innimest tahhaksid Jummalä rigi lautamisse tööst, pagganatte maal pitkemalt ja laiemalt kuulda [– –].“⁶⁹

Jannsen selgitab ühtlasi, et kuna ta oli teadlik Diesfeldi kavatsusest misjonilehte välja anda, siis ta ei olnud tahtnud seda sammu tol korral ette võtta, aga nüüd paluvad lugejad taas misjoni lisalehte, sest „sedda on selle ja selle pärrast wägga tarwis“.⁷⁰ Misjonileht oli muude põhjuste kõrval üks viis kanaliseerida teemalehte ühtekokku kõik sellised teated, mis seni olid ilmunud ebaregulaarselt ja vähem struktureeritult Perno Postimehes.

Mõlema lehe lugejate arv oli üpris suur, näiteks 1863. aastal oli Perno Postimehel 2200 ning lisalehel 800 tellijat.⁷¹ Nii Perno Postimehe kui Pagganatte Ö ja Koidu populaarsuse taga oli suuresti toimetaja Jannsen ise, kelle lähenemine lugejale oli personaalne ja kelle kirjutised

⁶⁷ Samas, lk. 919, 921.

⁶⁸ On arvatud, et Schultz lehetegemisel ei osalenud, vt. nt. H. Prants. Eesti ajakirjanduse noorusaegadelt VI, lk. 14. Teiselt poolt kirjutab Lydia Koidula, et Schultz järgis ranget vaimulikku tsensuuri ning tegi sellega Jannseni „elu nii hapuks, kui sai“: M. Salupere. Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis. [Tallinn]: Tänapäev, 2006, lk. 39.

⁶⁹ Pagganatte Ö ja Koit, nr. 1, 1.02.1861, lk. 1.

⁷⁰ Samas, lk. 1–2.

⁷¹ H. Helm. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 31.

tegid talurahva üldise harimise mõttes ära väga suure töö. Jannsen mõnevõrra jätkas Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) rahvalaugustuslikke traditsioone, ent tema suhtumine ei olnud nii ratsionalistlik.⁷²

1863. aastal lahkus Jannsen Pärnust, kolis Tartusse ja asutas seal uue ajalehe Eesti Postimees. Pärnusse jäi lehti toimetama Caspar Franz Lorenzsonn (1811–1880), tegevtoimetajana 1863–1877 ja vastutava toimetajana 1864–1879. Lorenzsonn oli kohaliku Eliisabeti koguduse köster, sama koguduse liige kui Jannseni lehtede eelmine vastutav toimetaja Schultz. Hiljem vahetus toimetaja veel mitu korda. Lugejate arv hakkas pärast Jannseni lahkumist nii põhikui ka lisalehel langema. Kuigi Perno Postimees ilmus veel 1880. aastani, jäi varem ülemaalse levikuga olnud leht nüüd kohaliku tähtsusega ajaleheks⁷³ ning Pagganatte Ö ja Koit lõpetas ilmumise sootuks varem. Nagu kirjutab misjonilehe viimane number (toimetaja oli sel ajal Johann Heinrichsen (1824–1881)):

„Jubba mitto aastat olleme lootnud, et „Perno Postimehhe“ lissa lehhe „Pagganatte ö ja koit“ luggejatte arro aega möda suremaks piddi minnema, agga keik lotus ja otus on asjata olnud [– – –]. Et sepärrast wõimata on, sedda lehte „Pagganatte ö ja koit“ weel wälja anda, sest siis lõppeb se selle 13. numrega ärra ja saab selle asemel mitme Postimehhe söbra nõuandmisse peale üks teine lissa leht tulles selle nimme al: „Löbbus Juttustaja“, armsaks aeawiteks [– – –].“⁷⁴ Jannseni alustatud misjonilehe hoog oli olnud esialgu küll paljutootav, kuid toimetajate vahetudes muutus kirjutiste senine mahlakas stiil õpetlik-manitsevamaks ning lugejate huvi raugedes vahetas misjonilehe välja lõbusam ajaviitelugemine.

Pagganatte Ö ja Koit oli mõeldud eestlugejale abiks koduse jumalateenistuse või misjonitunni pidamisel, kui eestlugeja ise ei oska sõnu seada, ning sisaldas salme, laule ja palveid selleks puhuks. Lisaks oli hulgaliselt äratusliku loomuga ja enesestmõistetavalt ka misjonit propageerivaid kirjutisi. Üldiselt ei olnud lehes selgelt eristatavaid rubriike, kuid aeg-ajalt kordusid siiski jaotised „Pagganatte willetsus“, „Muud missioni sõnnumed“, „Kuld iwwad missioni põllo peal“. Leht algas tavaliselt laulu ja palvega, millele järgnes mõni pikem lugu paganaatest kusagil kaugel. Rohkem kirjutati Indiast ja Aafrikast ning sekka oli lugusid Uus-Meremaast, Paapua Uus-Guineast, Hiinast, Madagaskarist ja teistestki maadest. Näiteks kirjutati Indiast kokku 34 korral,⁷⁵ samal ajal kui Jaapanist vaid üheksal korral.

Materjale sai Jannsen ilmselt saksakeelsetest väljaannetest, kuigi viidatud neile ei ole ning tihedam side paistab olevat olnud Leipzigi misjoniseltsiga, sest seal korraldatud misjoni aastapähadest jt. üritustest antakse põhjalikke ülevaateid.⁷⁶ Veel kajastati Hermannsburgi ja Baseli misjoniseltside, lisaks vennastekoguduste tegemisi.

Eesti Postimehe misjoni lisalehed 1863–1869 ja 1896–1904

Kuigi Jannsen oli Perno Postimehe viinud õitsengule, siis ise ta sellest palju majanduslikku tulu ei saanud ja niipea kui ta oli saanud loa uue lehe väljaandmiseks, suundus ta Tartusse, et seal iseseisvalt Eesti Postimeest (1863–1905) välja andma hakata.⁷⁷ Ta võttis Tartusse kaasa nii oma kirjutamise stiili kui ka lisalehtede traditsiooni, mis suurema hoo saigi sisse just Tartus. Eesti Postimehel ilmus kuni 1905. aastani kokku 11 eriteemalist lisalehte ilmumiskestusega u. 1–20 aastat ning misjoniteemalisi oli neist kaks – Missionär ehk Sõnnumed Pagganatest (1863–1869) ja Eesti Postimehe Missioni-Leht (1896–1904).

⁷² J. Peegel. Saja-aastast „Pärnu Postimeest“ sirvides, lk. 919.

⁷³ H. Helm. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 32.

⁷⁴ Pagganatte Ö ja Koit, nr. 13, 23.06.1865, lk. 104.

⁷⁵ T. Kuuler. „Pagganate ö ja koit“ 1861–1865, lk. 8.

⁷⁶ Samas, lk. 7.

⁷⁷ H. Helm. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 32.

Mõlema misjonilisa esimeses numbris antakse ülevaade lehtede eesmärkidest, selgitatakse misjonitöö olemust ja kutsutakse lugejat üles misjonile kaasa aitama. Rõhutatakse kristlase kohust armastada ligimest. „Õppetajad kirrikudes waljo healega ja missionilehhed tumma suga andwad meile selle külwamisse ja leikusse töö eddasi minnemisest järgi möda teadust. Sedda tahhab ka sesinnane missionileht holega tehha [– –]. Pagganad ei armasta kül mitte Jummalat, agga Jummal armastab neid ja käsib meid seddasamma tehha. No tehkem siis ja tehkem süddamest.“⁷⁸

Missionär ehk Sõnnumed Pagganatest saatis Eesti Postimeest kohe algusest peale (1863. aasta lõpus ilmusid proovinumbriid). Misjonileht ilmus iga kahe nädala tagant ja seda toimetas kuni 1868. aastani Jannsen ise nii nagu põhilehtegi. Võib arvata, et seda saatis vähemalt esialgu sama suur edu

nagu Eesti Postimeest ennast. Enamik endisi Perno Postimehe lugejaid tuli kohe alguses uue ajalehe juurde üle ning juba 1864. aasta lõpuks tõusis Eesti Postimehe lugejate arv 1700-le, lisade lugejate arv veel peale selle.⁷⁹ Nagu Pagganatte Õ ja Koidu aegadel, ei olnud ka selle misjonilehe jutud ainult jumalasõna levitamine, lugejale tutvustati võõraid maid ja rahvaid, nende kombeid ja elulaadi. Toimetamisel olid abiks kirikuõpetajad, näiteks Paistu õpetaja Woldemar Adolf Hansen.⁸⁰ Misjonitöö eestkõnelejana andis ta ise aastatel 1863–1870 Tartus ja Narvas välja saksakeelset misjonijakirja *Mittheilungen aus der Heidenmission* ja mõnedel andmetel on ta toimetanud või välja andnud eestikeelset misjonilehte Tulle ja Wata,⁸¹ mida ajakirjanduse bibliograafiates pole kirjeldatud ja mis ilmselt ei ole säilinud.

Missionär ehk Sõnnumed Pagganatest on kirjutamise stiililt ja struktuurilt mõneti sarnane Jannseni eelmise misjonilehega Pagganatte Õ ja Koit. Siiski, koduse jumalateenistuse pidamist enam nii palju silmas pole peetud ning palved ja laulud selleks ilmuvad vaid kord kuus, igakuise misjonitunni pidamiseks. Alates 1865. aastast jäetakse lugejate soovitusel palve ära lootuses, et „need, kes missionitundi mõistwad piddada, ka ommast süddamest kohhalist palwet mõistwad tehha. Issand ei wata jo trükkitud sõnnade peale“⁸² ja palve asen-

⁷⁸ Missionär ehk Sõnnumed Pagganatest, nr. 1, 1.01.1864, lk. 2.
⁷⁹ H. Helm. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 32. See number näitab pigem siiski tellijate arvu, lugejate arv võib veelgi suurem olla, näiteks Pallas märgib, et tellijate arv tõusis esimese aasta jooksul 300-lt 2210-le: A. Pallas. Pilk „Eesti Postimehe“ teekonnale, lk. 50.
⁸⁰ A. Pallas. Pilk „Eesti Postimehe“ teekonnale, lk. 80.
⁸¹ O. Welding, E. Amburger, G. von Krusenstjern, W. Lenz (toim.). Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1970, lk. 295.
⁸² Missionär ehk Sõnnumed Pagganatest, nr. 1, 6.01.1865, lk. 1.

dub kirjatunnistusega. Lehe üldine suund on olnud kodune misjonitöö, lugejale selgitatakse piiblisõna ja esitatakse välismisjoni kõrval järjest enam lugusid koduse misjonitöö tähtsusest. Korduvalt kajastatakse Leipzigi jt. misjoniseltside tegemisi. Näiteks 1868. aastal teatatakse, et Eestist kogutud annetused lähevad Leipzigi misjoniseltsile ja selle kaudu toetatakse kuulutustööd India tamuli rahva juures.⁸³ Enamasti ei ole sõnumid jagatud kindlapiirilistesse rubriikidesse, avaldatud on tavaliselt pikemaid lugusid erinevatel misjoniga seotud teemadel. 1869. aastal toimetatas Missiõnari ehk Sõnumeid Paganatatest mõned numbrid Carl Hohlfeld, viimased numbrid taas Janssen. Väljaandmine lõpetati samal aastal lugejate vähesuse tõttu.⁸⁴

Misjoniteemad tulid lisalehena tagasi rohkem kui veerand sajandit hiljem, 1896. aastal, kui Eesti Postimeest oli mõni aasta varem toimetama asunud August Busch (1868–1922). Eelkõige ärimees, raa-

matukaupmees ja kirjastaja Busch oli olnud ajalehe 1893. aastal Karl Jakob Tülkilt (1830–1918), viinud selle Tartust Tallinna ning oli nüüd ühtaegu nii lehe väljaandja kui ka vastutav toimetaja. Lehe populaarsus oli Tülki nõrga toimetamistöö tõttu langenud,⁸⁵ kuid Busch nägi lehel veel perspektiivi. Tema eestvõtmisel anti välja arvukalt lisasid. Ka nüüd ilmus misjonilisa esialgu iga kahe nädala tagant ja selles tutvustati misjonitööd mujal maailmas, lisaks teiste rahvaste kombeid ja ajalugu, kuid samuti kohalike kirikuõpetajate tegemisi.⁸⁶ Aja jooksul kuivas misjonilisa teiste kõrval aga kokku, ilmudes sajandivahetusel vaid kord kuus ja alates 1904. aastast üldse ainult paar korda aastas.

Eesti Postimehe Missiooni-Lehes ei avaldatud enam palveid ja salme koduse jumalateenistuse ega misjonitunni pidamiseks ning kogu leheruumi täitsid enamasti pikemad kirjeldused misjonitööst. Seejuures on varasemate misjonilehtedega võrreldes suhteliselt vähem lugusid kaugetest maadest ning suurem rõhk on sisemisjoniil, sõnumitel lähemast piirkonnast ja õpetlikel lugudel, mis ei ole seotud konkreetse kohaga. Avaldati misjonäride elulugusid ja misjoniseltside aruandeid. 19. sajandi lõpul eesti ühiskonnas tekkinud üldise usulise ärkamisega seoses⁸⁷ oli tähelepanu pöördunud rohkem sisemisjoniile ja viidatakse ka allikate nappusele. Näiteks kutsuti 1900. aastal lugejaid üles kaastööle ja eriti oodatud olid lood paganatatest, aga et seda olevat siiski olnud palju lootat, siis olid väga teretulnud ka sõnu-

⁸³ Samas, nr. 24, 20.11.1868, lk. 1.

⁸⁴ L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 60.

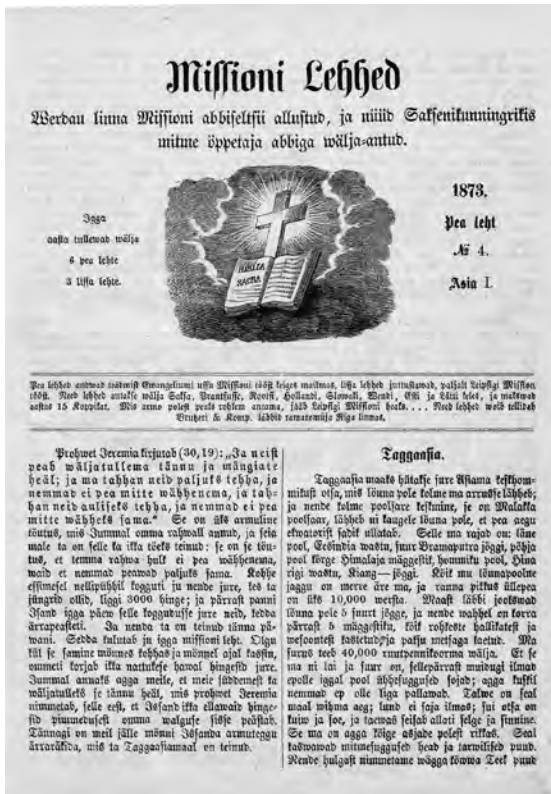
⁸⁵ R. Kurvits, A. Pallas (toim.). Brendekenist Peegli, lk. 173.

⁸⁶ A. Pallas. Pilk „Eesti Postimehe“ teekonnale, lk. 84.

⁸⁷ Lääne-Eestist alguse saanud usuline ärkamisliikumine ja vabakoguduste teke, suurenes ka vene õigeuskude üleminek.

mid kodusest misjonitööst.⁸⁸ Kuna sajandi lõpul oli tekkinud koostöö Eesti luterliku kiriku ja Soome misjoniseltsi vahel, mille kaudu hakati nüüd Soomes ka Eestist pärit misjonäre koolitama, kajastas leht Saksa misjoniseltside kõrval üsna palju Soome misjoniseltsi tegevust.⁸⁹ Lühisõnumeid avaldati rubriikides „Sõnumid sõjamaalt“, „Pühalt maalt“, „Uuemad sõnumid misjonipöllult“, „Mõnesugused sõnumed“, „Seda ja teist“ jt.

Allikaid on rohkem ära mainitud kui varasemates lehtedes ja saksa-keelsete kõrval on nimetatud veel näiteks soome- ja läti-keelseid allikaid. Raamatukaupmehe, kirjastaja ning soome keele ja kultuuri huvilise Jakob Ploompuu (1872–1948) vahendusel jõudis lehte näiteks lugusid Soome misjonilehtedest. Anonüümsete autorite osakaal väheneb järjest ja suurel osal artiklitest on all nimi või vähemalt initialsiaalid.

Missionsi Lehed 1869–1875 ja selle lisa-leht

Kuigi sisu poolest suuresti sarnane, erines Missioni Lehed teistest eesti misjonilehtedest mitmeski mõttes. Seda andis välja diakon Härting Saksamaal Zschopaus, trükkis Julius Klinkhardt Leipzigs ja tellimine käis läbi Riia raamatukaupluste. See vajab veel lähemat uurimist, kuid tõenäoliselt oligi väljaandja Rudolf Härting (1832–1883), kes teenis alates 1861. aastast diakoni ja peadiakonina Werdaus, alates 1864. aastast diakonina Zschopaus, alates 1869. aastast asedirektorina Leipzigi misjonimajas ja 1872. aastast pastorina Knauthainis.⁹⁰

Missionsi Lehed võis olla Leipzigi misjoniseltsi, Werdau misjoni abiseltsi või Härtingi enda väljaanne.⁹¹ Miks leht ilmus ja mis seos oli Härtingil Eestiga, jääb esialgu selgusetuks, kuid asedirektori positsioon Leipzigi misjonimajas lubab oletada otseseid seoseid Eesti kirikuga ja ka seda, et leht oli Leipzigi misjoniseltsi enda väljaanne. Võimalik on seegi, et Härtingil oli Eesti taust või oli tal seos Leipzigi misjonikoolis õppinud ja misjoniseltsi poolt lähetatud Eestist pärit misjonäride kaudu. Esimesed Leipzigi misjoniseltsi lähetatud eesti misjonärid olid Arnold Wilhelm Nerling (1837–1902) ja Heinrich Alfred Grubert (1848–1876), mõlemad misjoneerisid 1860.–1870. aastate paiku Indias.⁹²

⁸⁸ Eesti Postimehe Missioni-Leht, nr. 1, jaanuar 1900, lk. 8.
⁸⁹ Eestlased said Soome misjoniseltsi misjonikoolis õppida alates 1897. aastast: M. Metsala. Eesti misjonärid 19. saj. algus – 1940, lk. 48.
⁹⁰ Pfarrerbuch Sachsen. <https://pfarrerbuch.de/sachsen/> (vaadatud 8.01.2022).
⁹¹ Werdaule viitab näiteks lehe alapealkiri „Werdau linna Missioni abbiseltsi allustud, ja nüüd Sakseni-kuningriiki mitme õppetaja abbiga välja-antud“.
⁹² M. Metsala. Eesti misjonärid 19. saj. algus – 1940, lk. 31, 33, 53-54.

Igal aastal ilmus kuus pealehte ja kolm lisalehte. Lehte anti välja 8–12 keeles – peale eesti keele veel peamiselt saksa, prantsuse, rootsi, hollandi, slovaki, vendi⁹³ ja läti keeles. 1874. aastal lisandus poola keel ja aeg-ajalt on keeli üles lugemata märgitud, et leht ilmub 12 keeles. Seega oli tegemist rahvusvahelise väljaandega ning eeldatavasti sisaldas see sarnast materjali kõigis neis keeltes. Missioni Lehhed levis peamiselt pastorite kaudu ja tõenäoliselt oli levik siinmail üsna väike.⁹⁴

Pealehes jagati teadmisi evangeeliumi- ja misjonitööst laias maailmas. Lisalehes levitati teateid Leipzigi misjoniseltsi tegevusest. Iga üksiknumber oli tervik, mis pühendatud mõnele maailmajaole, näiteks on eraldi numbrid pühendatud Aasiale, Ameerikale, Austraaliale, Aafrikale. Ajalehes kirjutati mõnest konkreetsemast geograafilisest piirkonnast või rahvast selles maailmajaos, mõnikord isegi läbi mitme ajalehenumbri. Kuigi neis kirjutistes avaldub üsna ühepoolne pilk luteri misjonäri pilgu läbi ning isegi halvustav suhtumine paganatesse ja katoliiklastesse,⁹⁵ olid need samuti nagu teisedki misjonilehed üldiselt väga hariva loomuga.

Nii nagu eespool kirjeldatud lehed, on ka Missioni Lehhed esitanud aruandeid misjonitöö jaoks korjatud annetustest. Näiteks on 1874. aastal kogutud Liivimaa Eesti kihelkondades kokku 1608,8 rubla paganate heaks ja 507,8 rubla juutide heaks ning Missioni Lehhed on avaldanud aruande kihelkondade ja koguduste kaupa.⁹⁶ Sellest saab järeldada, et kuigi see oli rahvusvaheline väljaanne, oli tegemist siiski lokaliseeritud väljaandega. Ainukesena eestikeelsetest misjonilehtedest puudus Missioni Lehtedel märges tsensuuri kohta. See on ka arusaadav, sest lehte anti välja Saksamaal, samas kui kogu Venemaa keisririigis ilmunud ajakirjandus pidi enne avaldamist läbima tsensuuri üksiknumbrit kaupa.

Senise uurimistöö käigus ei õnnestunud veel tuvastada, mis oli Missioni Lehtede n.-ö. emaleht, kuid huvitav oleks võrrelda eestikeelseid numbreid näiteks Leipzigi misjoniseltsi väljaande *Blätter für Mission: Ein Volksmissionsblatt der Leipziger Mission* (1863–1939) samaaegsete numbritena.⁹⁷

Ristirahwa Pühhapäwa Lehhe Lissa Leht 1877–1887

1875. aastal alustas Tallinnas ilmumist Eestimaa konsistooriumi häälekandja Ristirahwa Pühhapäwa Leht (1875–1919), mille esimene toimetaja oli Käina pastor Anton Hermann Haller (1833–1905) ja alates 1877. aastast Kuusalu pastor Woldemar Friedrich Kentmann (1833–1901). Kentmann oli ühtaegu nii toimetaja kui ka väljaandaja kuni 1896. aastani ja pärast seda jätkas toimetamist veel elu lõpuni, seejärel oli toimetajaks pastor Konstantin Thomson (1865–1938) ning 1906–1919 ajakirjanik ja ajakirjandusajaloolane Hindrik Prants.

Ristirahwa Pühhapäwa Lehe eesmärk oli levitada ja tugevdada kiriku mõju eesti rahva hulgas vastusena vene usku üleminejate arvu suurenemisele ja usulisele ärkamisele.⁹⁸ Põhirõhk oli vaimulikel kirjutistel, kuid leht sisaldas ka ilmalikke teateid ning püüdis ühiskondlikelgi teemadel kaasa rääkida. Eelkõige seisis leht saksameelse pastorkonna huvide eest, moodustades teiste baltisakslaste välja antud, kuid eestikeelsete lehtedega

⁹³ Eesti keeles varasemalt vendideks nimetatud sorbid olid lääneslaavlased, kes elasid Visla jõe ääres ja sellest lääne pool, germaanlaste naabruses. Tänapäeval vähemusrahvus Saksamaa idaosas Saksimaal.

⁹⁴ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed, lk. 215.

⁹⁵ Samas, lk. 215.

⁹⁶ Missioni Lehhed, lisaleht nr. 3, 1874.

⁹⁷ Väljaande numbritena on võimalik tutvuda Saksamaa Rahvusraamatukogus Dresdenis jt. Saksamaa raamatukogudes ja arhiivides.

⁹⁸ L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 202; K. Vuks. Eestikeelse vaimuliku perioodika bibliograafia 1944. aastani, lk. 6.

ühise vastasrindede demokraatlike lehtede ühisrindede eesotsas Sakalaga võitluses konsolideeruva rahvusluse õiguste eest, mis ohustas Balti erikorda.⁹⁹ Ajalehte kritiseeriti seetõttu tugevalt, kuid sellest hoolimata oli tal lugejaid piisavalt palju, osutudes kõigist 19. sajandi vaimulikest ajalehtedest majanduslikult edukamaks.¹⁰⁰

Teiste religioossete teemade seas, nagu pühakirja õpetus (millega Ristirahwa Pühhapäeva Leht sageli algas) ja muud õpetussõnad, vahel ka laulud ja salmid, ilmus pühapäevalehes ka misjoniteemalisi lühemaid ja pikemaid kirjutisi. Nagu eespool kirjeldatud misjonilehtedeski, olid need enamasti seotud kaugete ja eksootiliste maadega ning sisaldasid endas jumalasõna kõrval kirjeldusi neist paikadest, inimestest ja paganate kommetest, mis tolaeageisile lugejatele sageli küll hämmastavaina pidi tunduma.

Aastail 1877–1887 andis Kentmann välja veel eraldi misjoniteemalist lisalehte Ristirahwa Pühhapäeva Lehhe Lissa Leht. Leht ilmus üks kord kuus koos põhilehega ja samal ajal sai vahel lugeda misjonilugusid ka põhilehest. Kui tavaliselt oli misjonilehtede esimeses numbris selgitatud lehe eesmärki, siis Ristirahwa Pühhapäeva Lehhe Lissa Lehe esimesest numbrist seda ei leia, ka pole selle kohta lähemat infot põhilehe enda sama päeva numbris.¹⁰¹ Eelnevaski põhilehe numbris on ilmunud vaid teadaanne „Tullewa 33. numbriga anname esimest „lissa-lehte missiooni tööst“ välja“.¹⁰²

Misjonilisa algas misjonitunni pidamiseks sobiva piibli kirjakohta, laulu või palvega, sellele järgnes mõni pikem lugu misjonitööst kodus või kaugemal ning lehe lõpuosas olid taas enamasti palve ja laul. Kaugematest piirkondadest oli kirjeldusi Indiast, Aafrikast, Uus-Meremaalt, Hiinast, Vaikse ookeani saartelt ja mujalt, nende kõrval toodi lugejani ka misjonäride elulugusid. Aeg-ajalt kirjutati misjonitöö kohustusest ja tuletati meelde misjoni käsku, harvem esitati misjoniseltside aruandeid. Domineerivad pikemad kirjeldused ja mõnikord pole laulugi jaoks enam ruumi jäänud. Lühisõnumeid on avaldatud rubriigis „Lühikesed teadaanded“.

Ristirahwa Pühhapäeva Lehhe Lissa Lehes on harva märgitud autoreid. Tavaliselt on need märgitud initsiaalidena, kuid vahel on siiski mainitud ka nimesid. Allikatena on mõnikord nimetatud lisaks teisi lehti ja muid materjale, näiteks „saksakeelsed lehed“, „Leipzigigi linna leht“ või „Baseli misjoniseltsi kirjad“.

⁹⁹ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed, lk. 166, 169.
¹⁰⁰ L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 202.
¹⁰¹ Ristirahwa Pühhapäeva Leht, nr. 33, 14.08.1877; Ristirahwa Pühhapäeva Lehhe Lissa Leht, nr. 33 juurde, 1877.
¹⁰² Ristirahwa Pühhapäeva Leht, nr. 32, 07.08.1877, lk. 255.

Ristirahwa pühapäeva lehe lisa-leht.
 Nr. 17 juune 1885.

Kõikidele misjonitöö tööst andjad tija kuus üks lehti tasuta peale 20 kop. Sellisijä korraldusi alati vastu ja tekkivad jamaad ja eute vastakalduid lehti kaite.

Juunil-kuu Missiooni tun:
S a u l.

Kui! Mis on see armastus Jumala vastu.

Oh, muudkui, lühel ühustamisajal! Seda lehte, mis on sinu, sõbraks lähe; Sii! maan, lisa, kui: mis on see armastus, mis on see meel. Kui! mis on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel.

S a l u e.

Armastus Jumala, mis on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel. Seda on see armastus, mis on see meel.

Kõikidele misjonitöö tööst andjad tija kuus üks lehti tasuta peale 20 kop. Sellisijä korraldusi alati vastu ja tekkivad jamaad ja eute vastakalduid lehti kaite.

Kokkuvõte

Eestikeelne misjonijakirjandus on tekkinud 19. sajandil üleilmsete tendentside ja kohalike tegurite koosmõjul. Ühelt poolt oli see baltisaksa kultuuriruumi kaudu mõjutatud Saksa misjoniseltside tegevusest ja võib öelda, et seeläbi ka Saksamaa mujale maailmale suunatud koloniaalpoliitikast, teiselt poolt Eesti enda kohalikest arengutest religiooni ja ajakirjanduse valdkonnas üldise rahvusliku ärkamise taustal. Ilmudes regulaarselt, enamasti 1–2 korda kuus, aitasid misjonilehed kinnistada misjoniideid rahva teadvuses ning põhjendada misjoni vajalikkust, aga samuti koguda annetusi Leipzigi ja teiste misjoniseltside jaoks ning värvata misjonäre Saksa misjonikoolidesse. Lisaks aitasid need üleüldiselt kujundada lugejate maailmapilti vastavalt religioossetele töökspidamistele, olles ühtaegu nii välis- kui sisemisjoni töövahendid. Eelkõige oli see kasulik Eesti luterlikule kirikule ja seeläbi temaga koostööd teinud Leipzigi misjoniseltsile, aga mitte ainult – ka teised Saksamaa misjoniseltsid said sellest kasu, näiteks annetustena.

Määrav roll oli aga minu hinnangul üksikisikutel, kes moodustasid omalaadse misjonitööst innustunud isikute võrgustiku, olles omavahel seotud ühiste tegevuste kaudu ajakirjanduse väljaandmisel ning mujalgi. Eesti- ja Saaremaa konsistooriumi väljaandest Leiwakorwikenne sai tõenäoliselt alguse n.-ö. misjonijakirjanduslik järjepidevus, mis kandus väljaandjaid ja toimetajaid pidi edasi misjonilehtedesse ja kestis vähemalt kuni 19. sajandi lõpuni. Võtmetegelasteks või ka „mõjuisikuteks“ kujunesid selles ahelas Ernst Wilhelm Woldemar Schultz, Johann Voldemar Jannsen ja Caspar Franz Lorenzsonn ning võimalik, et nende kaudu organisatsioonina ka Pärnu Eliisabeti kogudus. Usutavasti kandusid vaimuliku ajakirjanduse ideed ja sealhulgas misjoni kajastamine suuresti just Schulzi mõjul Leiwakorwikesest Jannseni Perno Postimehesse ja selle misjoni lisalehte Pagganatte Ö ja Koit, mille juures oli ka Lorenzsonn tegev, ning sealt edasi teistesse misjonilehtedesse. Need seosed väärivad kindlasti suuremat tähelepanu, et selgitada lähemalt eriti Schulzi kui hilisema pikaajalise Eestimaa kõrgeima vaimuliku osa misjonijakirjanduse arengus. Siia kõrvale tuleks lisada veel Woldemar Adolf Hansen, kes misjoni eestkõnelejana oli tegev nii saksa- kui ka eestikeelses kultuuriruumis. Pole kahtlust, et nende ja paljude teiste misjonijakirjanduse väljaandmisel osalenud isikute puhul oli tegemist ideelite ja maailmavaatelite veendumustega. Kuivõrd aga koos religioossete sõnumitega töid misjonilehed lugejani ka mitmesugust infot seni tundmata või vähem tuntud maade ja rahvaste kohta, siis võis siin oma osa olla veel majanduslikel huvidel, mis tuginesid lugejaskonna järjest kasvavale huvile suures maailmas toimuva vastu.

Vähemalt ühe misjonilehe, Ristirahwa Pühhapäewa Lehhe Lissa Lehe taga oli organisatsioonina Eestimaa konsistoorium ja teise, Missioni Lehhed taga oli tõenäoliselt Leipzigi misjoniselts. Kas aga mõni kiriklik organisatsioon toetas teistegi misjonilehtede väljaandmist või kas üldse eksisteerisid vastavad kiriku, väljaandjate ja lehetoimetajate vahelised kokkulepped, võiks olla veel üks uurimisküsimusi tulevikuks. See oleks mõneti loogiline oletus, sest see oleks olnud kiriku huvides, kuigi kindlasti pidi arvestama ka selleks sobivate inimeste olemasoluga, kes suudaks köitvaid misjonilehti kokku kirjutada. Kuna mitme lehe puhul on väljaandmine lõpetatud lugejate vähesuse ja rahaliste raskuste tõttu, mis olid tekkinud toimetajate vahetusega, siis võib arvata, et see küsimus kerkis aeg-ajalt tööpoolest ka päevakorda.

Mõeldes lõpetuseks veel võimalike tulevaste uurimissuundade peale, vääriskid kahtlemata tähelepanu näiteks eestikeelne misjonijakirjandus 20.–21. sajandil ja kindlasti ka baltisaksa misjonijakirjandus.

Autor tänab ajaloolast Ene Selartit ning retsensenti soovitude ja tähelepanekute eest.